

HOGYAN KÜZDJÜNK A DEZINFORMÁCIÓ ELLEN?

Magyarország védelme az információs térben

Szicherle Patrik
Political Capital
2018

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Miért foglalkozunk a dezinformációval?	3
Harckocsik helyett információ.....	4
Mikor válik az információ nemzetbiztonsági kockázattá?	5
Hogyan és miért dezinformál a Kreml?	6
Hibrid hadviselés.....	6
Célok: hiteltelenítés, érdekérvényesítés	7
A dezinformáció terjesztése	8
Hogyan épül fel egy orosz dezinformációs kampány?	9
A dezinformáció típusai	9
Legyünk tudatos médiafogyasztók!	11
Hogyan cáfoljuk a hamis állításokat?.....	15
Tipikus orosz (és magyar) dezinformációs narratívák és a lehetséges válaszok	16
Irodalomjegyzék.....	19
Jegyzetek.....	23

Miért foglalkozunk a dezinformációval?

Magyarországon 1989 után demokratikus, piacgazdaságon alapuló politikai rendszer alakult ki. Az ország a demokratikus átalakulással párhuzamosan közeledett az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO) és az Európai Unióhoz (EU). Két népszavazást követően az ország 1999-ben a katonai szövetség, majd 2004-ben az EU teljes jogú tagjává vált. A jelenleg hatályos magyar Nemzeti Biztonsági Stratégia az ország EU- és NATO-tagságát, illetve a demokratikus berendezkedés védelmét alapvető biztonságpolitikai érdeknek tekinti.ⁱ A magyar nemzetbiztonság – az itt meghatározott értékek védelme – azonban egy új és súlyos kihívással, az információ politikai fegyverként történő használatával kell hogy szembenézzon.

A kommunikációs technológiák fejlődése a 21. században nagyban megkönnyítette az információ szinte szabályozatlan, olcsó terjesztését. A manipulatív információk közzétételéhez ma már nincs szükség költséges televíziócsatornák, rádióadók, újságok fenntartására. Bár e felületeken is könnyen megjelenhet a dezinformáció, az internet erre még több lehetőséget biztosít: bárki weboldalt, blogot vagy közösségimédia-felületet működtethet szinte ingyenesen és a médiafelügyeleti szervek látókörén kívül. A fogyasztók, különösen a fiatalok ráadásul egyre inkább az online tartalmak felé fordulnak. A helyzetet tovább nehezíti, hogy a manipulatív hírforrások terjesztőivel szemben még akkor is körülményes fellépni, ha erre jogilag egyébként az elméleti lehetőség megvolna.

2017-ben a magyarok 87 százaléka mondta, hogy online hírforrásokból is tájékozódik, a lakosság 60 százaléka pedig többek között a Facebookot használta erre a célra.ⁱⁱ A Publicus Intézet egy 2017-es felmérése rámutatott arra is, hogy a fiatalabbak nagy arányban tekintenek elsődleges hírforrásként az internetes hírportálokraⁱⁱⁱ, ők pedig az átlagosnál kevésbé nyitottak a saját véleményüktől eltérő álláspontokra. Egy 2018-as Ipsos-felmérés eredményei szerint a magyar válaszadók nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony aránya, mindössze 35 százaléka ismerte el, hogy „Tévesen azt gondolta egy hírről, hogy igaz, míg ki nem derült, hogy hamis volt”. Ez azt jelenti, hogy vagy nem találkoztak a hír cáfolatával vagy nem fogadták el azt, ami az ellenvélemények előli elzárkózásra vagy elzártságra utalhat^{iv}; utóbbit elősegítik a közösségi médiában kialakuló információs buborékok¹ is.^v

A szlovák Globsec Policy Institute egy 2018-as kutatása ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a fiatalok az idősebb korosztálynál nagyobb eséllyel ismerik fel a dezinformációt a közösségi médiában: a kutatás alapjául szolgáló kérdőív magyar válaszadóinak 60 százaléka mondta, hogy találkozott „álhírekkel” az ilyen felületeken, de a 18-24 évesek körében ez az arány 71 százalék volt.^{vi} Ugyanakkor a válaszok a megkérdoztetek önértékelésén alapulnak, és egy a magyarhoz hasonlóan polarizált politikai környezetben nem biztos, hogy mindenki ugyanazt tekinti dezinformációnak. Bár Magyarországon a Globsec Trends 2017 felmérés szerint a lakosság mindössze 4 százaléka tartja hiteles hírforrásnak az online dezinformációs portálokat, ezt az eredményt árnyalja, hogy itthon az Európai Unióban egyedülálló módon

---

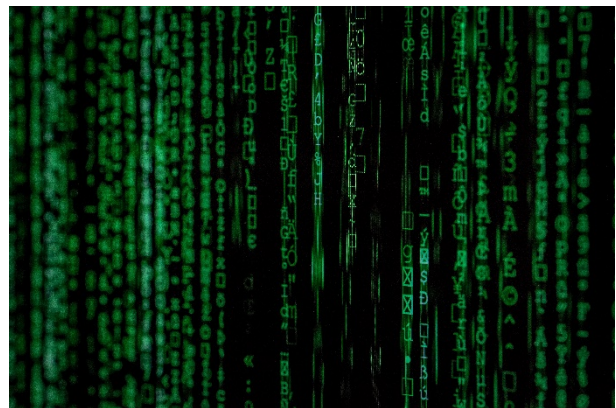
¹ Az információs- vagy véleménybuborék szót Eli Pariser emelte a köztudatba 2011-ben. A koncepció lényege, hogy az internet – a közösségi média algoritmusainak és az internetes keresőmotoroknak köszönhetően – azt mutatja meg nekünk, amit látni szeretnénk, ezzel saját információs világot hozva létre körülöttünk. Lásd még: <https://kalauz.lib.ptt.hu/velemenybuborek-jelensege-kozossegi-mediaban/>

a főáramba sorolt kormányzati irányítású médiabirodalom (MTVA, TV2, Origo, Magyar Idők, Lokál, megyei lapok stb.) vált a manipulált, Oroszország és a magyar kormány érdekeihez igazított üzenetek terjesztésének elsőszámú felelőssévé – ezzel háttérbe szorítva az „alternatív” oroszbarát médiumokat.^{vii}

A magyar lakosság politikai elkötelezettségtől függetlenül kifejezetten fogékony az összeesküvés-elméletekre^{viii}, ezt pedig nem csak a hazai politikai erők, de külső hatalmak is kihasználhatják. A dezinformációval szembeni tétlenség rövid- és hosszú távon biztonsági kockázatokat rejt Magyarország számára: a manipulált történetek alááshatják a magyarok demokratikus intézményrendszerbe és az ország szövetségi rendszerébe vetett bizalmát. Ez nemcsak gyengítheti az ország védőernyőjét az ellenséges politikai és gazdasági befolyásolási kísérletek ellen, de a lakosság életkörülményeire is negatív hatással lehet.

Harckocsik helyett információ

Napjainkban egyre gyakrabban halljuk az „álhír”, a „fake news”, a propaganda vagy a dezinformáció kifejezéseket, politikusoktól és szakértőktől egyaránt. Ez az érdeklődés többek között annak köszönhető, hogy bár az álhírek és a lejáratás lényegében egyidős az emberi civilizációval, az elmúlt évszázadban a technológia fejlődésével ezek a jelenségek mélyebbre szivárogtak az átlagember életében: a politikusok mellett a különböző hírforrásoknak, azok szerkesztőinek is jelentős szerepe van „a politikai valóság formálásában”.^{ix} A politikai napirend, a tematika és a közvélemény formálásnak szerepe súlyos felelősséget ruház a sajtó munkatársaira: az olvasók tényszerű, kiegyensúlyozott tájékoztatása fektetheti le egy-egy demokratikus társadalomban az egészséges közéleti vita alapjait.

Ebben a folyamatban az adott ország politikusainak is partnernek kell lenniük. Ha politikájuk célja a társadalmi törésvonalak kiélezése, akkor a táborok közötti megfontolt, tényeken alapuló vita ellehetetlenül. E törésvonalak kialakításához a politika gyakran központilag terjesztett manipulatív információkat használ, és ezzel párhuzamosan szűkíti a független helyi média mozgásterét: a sokszínű, tényszerű tájékoztatás korlátozása az élesen elkülönülő, egymást ellenségnek tekintő csoportok létrejöttét. A lakosság tájékoztatása feletti irányítás átvételét és a médiapiac befolyásolását célzó kormányokat egy 2018 júliusában közzétett tanulmány „információs autokráciáknak” nevezte el.^x Az információ kiemelt szerepe a közéletben így belpolitikai fegyverré válhat saját lakosságukkal szemben.

Ugyanakkor a demokratikus országokat külföldi hatalmak információs befolyásszerzési kísérletei is fenyegetik. Vlagyimir Putyin Oroszországa a manipulált információt és tényeket saját bel- és külpolitikai céljainak támogatására használja. Az orosz-ukrán konfliktus 2014-es kirobbanása óta egyre élesedő Nyugat és Oroszország közötti konfliktust a szakértők^{xi}, politikusok^{xii} gyakran „új hidegháborúnak” titulálják. Ez a konfliktus igen markánsan megjelenik az információs térben is, ahol az állami orosz propagandamédiumok, oroszbarát hírportálok a bel- és külpolitikai események orosz érdekekhez igazított változatát tárlják az olvasóknak, angolul és a nemzeti nyelveken egyaránt. Az információ a külkapcsolatok tekintetében tehát a vélt vagy valós ellenfelek elleni haszonszerzés eszközévé válhat.

Mikor válik az információ nemzetbiztonsági kockázattá?

Az információ politikai fegyverként való felhasználása nemzetbiztonsági problémákat vet fel. A médiában megjelenő dezinformáció a tényeket nélkülöző, érzelmi alapú keretbe terelheti a közbeszédet, illetve a nemzeti érdekekkel ellentétes szakpolitikai javaslatok, megoldások támogatottságát növelheti a lakosság – ezen keresztül pedig a politikai elit – körében. A dezinformációs hadjáratok alapvető célja pedig természetükből adódóan a közéleti szereplők, legfőképp az államok politikai mozgásterének szűkítése anélkül, hogy a célpont ezt önként vállalta volna, illetve az egyes közéleti vagy gazdasági szereplőkre való nyomásgyakorlás.^{xiii}

A dezinformáció olyan, a tények manipulációján alapuló írott vagy szóbeli kommunikáció, ami kísérletet tesz a célpont véleményének és a viselkedésének megváltoztatására oly módon, hogy az eredmény az azt terjesztő félnek kedvezzen.^{xiv} A dezinformációs műveletek a médiafogyasztók előítéleteit és érzelmeit célozzák, ennek köszönhetően pedig egyszerű választ tudnak adni a valóságban sokkal komplexebb problémákra.^{xv} A dezinformációs propaganda sok esetben feketén-fehéren mutatja be a világot: a terjesztő fél által kínált megoldást észszerűnek, hatékonnak, bármely más javaslatot pedig hatástalannak, a nemzet érdekeivel ellentétesnek láttat. Ennek egy szofisztikáltabb változata, amikor a támadó nem a saját narratívájának igazáról igyekszik meggyőzni a célpontot (ami esetleg túl átlátszó lenne), hanem csak az összes többi lehetőséget tünteti fel károsnak vagy értelmetlennek, ezzel indirekt módon irányítva a célpontot a támadó által kívánt értelmezés felé. Ez utóbbi az egyik oka annak, hogy a manipulált információ – gyakran politikai, gazdasági eszközökkel kiegészítve – szűkítheti a kormányok mozgásterét: az orosz propaganda egyrészt igyekszik szűkíteni, zavarossá tenni a döntéshozók számára rendelkezésre álló információt, másrészt pedig „demokratikus nyomást” helyez rájuk.^{xvi} Utóbbi alatt azt értjük, hogy egy célországban a Kreml az orosz érdekeknek megfelelő álláspontok támogatását ösztönzi a lakosság körében, a döntéshozók pedig emiatt nyomás alá kerülhetnek, hogy vegyék figyelembe a Moszkva által generált társadalmi igényeket. Ugyanez negatív előjellel is létezik: az orosz információs nyomás gyakran arra irányul, hogy rombolja az EU-ba és a NATO-ba vetett bizalmat, ilyen módon nehezítve meg a helyi kormányzat számára, hogy támogasson egy uniós döntést (jelenleg ez a helyzet például a szankciókkal), vagy hozzájáruljon egy NATO-s művelethez.

A Putyin-adminisztráció egyes tagjainak, például Timur Prokopenko, az orosz elnöki adminisztráció belpolitikai ügyek osztályának helyettes vezetője feltört szöveges üzenetei rámutattak, hogy Oroszország az információ segítségével aktívan igyekszik befolyásolni a belföldi és a külföldi közvéleményt.^{xvii} Külföldön ezt azonban Moszkva saját erejéből nem tehetné meg, ehhez szüksége van szélsőséges, oroszbarát pártokra és különféle mozgalmakra (amelyek többnyire politikaiak, de lehetnek kisebbségi vagy éppen környezetvédelmi fókuszúak is), akik a belpolitikai szintén képviselik a Kreml érdekeit, ezért cserébe pedig szakmai, szervezeti segítséget, az orosz adminisztráció által támogatott médiában pedig megjelenési lehetőséget kapnak^{xviii} – az orosz propaganda és a szélsőséges európai, észak-amerikai szereplők így kölcsönösen erősítik fel egymás hangját.

Az egészséges, tényeken alapuló demokratikus vita kialakítása, valamint a társadalom önvédelmi célú felvilágosítása lehet a jelenség elleni védelem kulcsa. Ha egy adott közösség jól informált, nem zárkozik el

a másik véleményének meghallgatásától és a tagjai tisztában vannak azzal, hogyan szűrhetik ki a megtévesztésüket célzó információkat, akkor a politikai vezetők számára is a lehető legszélesebb politikai mozgástér marad nyitva. Ezért kiemelten fontos a 21. században a tudatos médiafogyasztás oktatása, az azzal kapcsolatos oktatási anyagok kidolgozása és megosztása a lehető legszélesebb körben.

Hogyan és miért dezinformál a Kreml?

Hibrid hadviselés

Oroszország nemzeti stratégiai dokumentumai, hadkutatói évtizedek óta foglalkoznak az információ külpolitikai, katonai céllal történő alkalmazásával.^{xxix} Már a 2000. évi orosz információbiztonsági doktrína Moszkva külpolitikájának kulcselemeként számolt a pozitív Oroszország-imázs terjesztésével a külvilág számára, erre a célra pedig a Kreml kiépített egy kifejezetten az országon kívüli közönségnek célzott médiabirodalmat.^{xxx} Ennek ma a legismertebb képviselői a Sputnik International és az RT – utóbbi főszerkesztője, Margarita Szimonjan maga is úgy beszélt a csatornáról, mint egy védelmi minisztériumról, amin keresztül harcolni lehet az egész Nyugat ellen az „információs fegyver” segítségével.^{xxxi}

Az információt Oroszország beépítette saját hibrid katonai koncepciójába. Hibrid hadviselés alatt hagyományosan a konvencionális haderő, illetve az irreguláris állami és nem-állami szereplők párhuzamos részvételét értettük egy konfliktusban, de a koncepció idővel kibővült olyan nem-katonai eszközökkel is, mint a politikai-gazdasági nyomásgyakorlás vagy a „kényszerítő erejű információs műveletek.”^{xxii} A Kreml újkori stratégiája részben tehát már nem a nyers erőn, hanem a befolyásszerzésen alapul, így az orosz stratégiai felfogásban az emberi elme a konfliktusok egyik csataterévé vált.^{xxiii} Az információt természetesen nem csak Oroszország, de az Egyesült Államok és szövetségesei is igyekeznek befolyásszerzésre használni (például a Voice of America hálózaton keresztül), de Moszkva a médiát gyakorlatilag korábbi, szovjet módszerekre alapozva titkosszolgálati eszközzé tette.^{xxiv} A Nyugat és Oroszország tehát teljesen máshogy értelmezi az információhoz hasonló nem-katonai eszközök szerepét: előbbi a háborúk elkerülésének módjaként tekint rájuk, utóbbi azonban a háború szerves részeként.^{xxv} Az információs hadviselés eredeti célja az orosz elit szerint a Nyugat által gerjesztett színes forradalmak megakadályozása otthon és a posztszovjet térségben, tehát eredendően védelmi célú volt, de a Kreml támadó fegyverként is alkalmazza ezt az eszközt.^{xxvi}

Az offenzív célokat jelzi, hogy az orosz állam jelentős anyagi forrásokat áldoz az elsősorban nyugati közönségnek szánt médiumokra, a már említett Sputnikra és az RT-re, ráadásul az orosz külpolitikai stratégia sem csak a posztszovjet térségre fogalmaz meg célokat.^{xxvii}

Oroszország 2016-os külpolitikai stratégiája a jelenlegi Nyugat-dominálta nemzetközi rendszer erőviszonyainak megváltoztatását, többpólusúvá alakítását tűzte ki célul, így Magyarország

szövetségi rendszerével és érdekeivel szemben határozta meg magát. A Kreml a posztszovjet térség államaiban az általa vezetett gazdasági-katonai integráción, együttműködésen keresztül igyekszik kiterjeszteni saját hatalmát. A Kreml az uniós tagállamokkal kialakított „kölsönösen előnyös” kétoldali kapcsolatait is erősítené azzal a céllal, hogy előmozdítsa „Oroszország nemzeti érdekeit” az európai és nemzetközi ügyekben.^{xxviii} Moszkva befolyásszerzési kísérleteivel szemben különösen sérülékenyek

lehetnek a Varsói Szerződés volt tagállamai, Oroszország ugyanis itt rendelkezhet fontos politikai kapcsolatokkal, valamint a nyugatihoz képest ebben a térségben sokkal gyengébb a demokratikus intézményrendszer, így a demokratikus folyamatok is könnyebben befolyásolhatók. Moszkva tehát – mivel a nyugati politikai-gazdasági rendszernél vonzóbb alternatívát nem tud kínálni – a hibrid háború eszköztárának felhasználásával igyekszik egy látszólag független ütközőzónát kialakítani maga körül, e zóna kiterjesztésével pedig igyekszik ismét nagyhatalmi szerepbe navigálni magát. A *The Kremlin Playbook* szerzői is úgy vélik, Moszkva a rendszerváltás utáni nyugati terjeszkedés megállítását, visszafordítását célozza.^{xxix} Ennek tükrében értelmet nyer Moszkva és szövetségesei EU- és NATO-ellenes propagandakampánya is: a Kreml a nyugati integrációs szervezetek gyengülésében, egységük megtörésében érdekelt.

Célok: hiteltelenítés, érdekérvényesítés

Moszkva a befolyásolási törekvéseit más és más eszköztárral tudja támogatni attól függően, hogy egy célország hol helyezkedik el. A posztszovjet térségben a Kreml a hibrid háború teljes eszköztárát felhasználhatja, beleértve a nyílt, katonai konfliktust, ahogy azt Ukrajnában teszi. Ide tartozik az ún. befagyott konfliktusok fenntartása Moldovában, Grúziában, valamint Azerbajdzsán és Örményország között, amelynek révén Moszkva tartósan befolyásolni tudja az adott régió biztonságát, illetve képes gyengíteni, korlátozni az érintett országok külpolitikai mozgásterét. A Nyugat-Balkánon Moszkva ennél már korlátozottabb módszerekkel dolgozhat, kénytelen politikai-gazdasági erejére, nem-állami szereplőkre vagy titkosszolgálataira támaszkodni: Montenegróban például a Kreml szerepe is felmerült egy a 2016-os választások előtti puccskísérlet kapcsán.^{xxx} A nyugati intézményrendszerbe (EU, NATO) integrált államokban arányosan nagyobb szerep jut az információs műveleteknek, leginkább azért, mert ezekben az országokban kevésbé lehetséges például katonai nyomásgyakorlással élni.

A Valerij Geraszimov orosz vezérkari főnök nevével fémjelzett, az orosz stratégiai dokumentumokra is kiható elmélet szerint az információs háború célja többnyire a célország ellenzékének támogatása, megerősítése és kormányának leváltása, illetve az állami intézmények és a lakosság befolyásolása. Anatolij Nogovicin vezérezredes egy korábbi írásában hasonló célokat fogalmazott meg, hozzátéve, hogy az információs tér lehetőséget kínál Oroszországnak a más államokkal szembeni előnyszerzésre anélkül, hogy hadat kellene üzennie az ellenfélnek.^{xxxi} A Kremlnek három konkrét törekvése van a Nyugat ellen folytatott információs háborújában:

1. Általános bizalmatlanságot kelteni a nyugati demokratikus intézményrendszerrel szemben. Ezek között az egyik elsőszámú célpont a főáramú média és a nyugati politikai-gazdasági elit.
2. A nyugati nemzetközi szervezetek (EU, NATO) általános hitelének, támogatottságának gyengítése.
3. Mind az állami, mind pedig a nemzetközi szinten – a NATO-ban és az EU-ban – meghozott szakpolitikai döntések megakadályozása, megváltoztatása. E célból Moszkva egy euroszkeptikus, oroszbarát kormányokból, képviselőkből blokk létrejöttét és megerősödését támogatja az Európai Unió és a NATO-n belül, ami hatékonyabb érdekképviselőt biztosítana Oroszországnak uniós

ügyekben. Ez a Kreml-párti csoport megerősödése esetén megvétőzhatja az Oroszország elleni uniós szankciókat, amivel gyakorlatilag szabad kezet adna Moszkvának a beavatkozásra a posztszovjet térségben (például Ukrajnában).

Az uniós forrásoktól és az EU-tagállamokkal való kereskedelmi kapcsolataitól függő magyar gazdaság, és ezen keresztül a lakosság jelentős kockázatokkal nézne szembe az Unió helyzetének további romlása esetén^{xxxii}, míg a NATO aláásása a magyar lakosság biztonságának és az ország területi egységének garanciáját roppantaná meg. Magyarország mindemellett ezeken a szervezeteken keresztül képes érdemben beleszólni olyan számára is fontos nemzetközi ügyekbe, mint a Nyugat-Balkán tartós békéje vagy a terrorizmus elleni harc. Mindezen okok következtében Magyarország egyik legfőbb érdeke, hogy az EU és a NATO minél egységesebb és erősebb legyen, Oroszország dezinformációs kampánya a két szövetségi rendszer ellen tehát emiatt az országra nézve nemzetbiztonsági kockázatnak tekinthető.

A dezinformáció terjesztése

Oroszország ereje ahhoz kevés, hogy saját maga generáljon problémákat, törésvonalakat a céltársadalmakban.^{xxxiii} Az orosz propagandatevékenység inkább a már meglevő törésvonalakat aknázza ki, ilyenek pedig a 2008-as gazdasági, illetve a 2015-ös migrációs válság következtében bőséggel alakultak ki Nyugaton. Ezzel párhuzamosan ívelt fel a valós problémákra egyszerű, hangzatos megoldásokat kínáló populista, oroszbarát pártok népszerűsége több uniós és NATO-tagállamban.^{xxxiv} Az ilyen szélsőséges pártok és a Kreml kölcsönösen erősítik fel egymás hangját, a helyi szélsőséges szereplőkhöz köthető hagyományos és alternatív média pedig segíthet az orosz narratíváknak beszivárogni egy célország közbeszédébe.

Ugyan az orosz propaganda a szovjet időkben alkalmazott módszerekre épül, részben tovább is fejlesztette azt. Egyrészt a modernkori orosz propaganda többnyire ideológiamentes és ezért rugalmas, másrészt pedig a modern technikának köszönhetően sokkal könnyebben elérheti a fogyasztókat. Az orosz, illetve oroszbarát dezinformációs narratívák nem egységesek, nem épülnek egymásra – sőt, a különböző narratívák sokszor egymásnak is ellentmondanak.^{xxxv} Ez annak köszönhető, hogy a modern dezinformációs műveletek gyakran nem kifejezetten meggyőzni akarják a célcsoportot saját igazukról, mindössze összezavarni azt, illetve hitelteleníteni az orosz érdekekkel ellentétes álláspontokat egy alternatív valóság felépítésével.^{xxxvi} Mivel pedig ennek a propagandának a célja nem a meggyőzés, hanem az összezavarás, nincsenek hitelességi korlátok sem: problémamentesen lehet akár egymásnak teljesen ellentmondó narratívákat is terjesztetni, hiszen zavarkeltésre ezek is alkalmasak. Szerepet játszhat az egységes üzenetek hiányában az is, hogy a Kreml propagandáját igyekszik több célcsoporthoz is eljuttatni, ennek érdekében pedig ezeket a narratívákat kénytelen más és más igényekhez igazítani.^{xxxvii}

A legfőbb oroszbarát üzeneteket – mind hazai, mind pedig nemzetközi vonatkozásban – a Kremlből irányítják egy központi hierarchián keresztül, aminek csúcsán Vlagyimir Putyin elnöki apparátusának helyettes vezetője, Alekszej Gromov áll, aki az orosz főáramú média főszerkesztőinek eligazításáért felel. A folyamatban aktív szerepet vállal az orosz belföldi, illetve külföldi hírszerzés. Az orosz narratívák alapvetően három csatornán terjedhetnek:^{xxxviii}

1. Hivatalos úton az orosz állami intézményeken, médián, civil szervezeteken és oktatási rendszeren keresztül;
2. félhivatalosan, a nyíltan Kreml-barát pártokon, oroszbarát médiumokon, szakadárokon és az Orosz Ortodox Egyházon keresztül;

3. illetve „hasznos idióták”², a közösségi média és más véleményvezérek segítségével.

Az online térben Oroszország különösen hatásosan tudja terjeszteni saját álláspontját, például úgynevezett trollokat és botokat is be tud vetni a siker érdekében. A trollok célja többek között az, hogy kommentekben provokáljanak másokat, illetve agresszív kommunikációval támogassák az orosz vezetés politikai céljait.^{xxxix} A trollok ellentmondásos megjegyzéseket fűznek hozzá internetes tartalmakhoz, hogy ezzel vitát generáljanak valódi felhasználókkal vagy egymással, azt a látszatot keltve, hogy két egyenértékű vélemény között támadt vita például az ukrán-orosz konfliktusról.^{xl} Sajtóinformációk szerint az orosz trollokat kifejezetten ezért a munkáért fizeti a Kreml.^{xli}

A botok automatizált programok, amelyek különböző tartalmakat generálnak online felületeken – ezek között vannak ártalmatlanok (például sporteredményekkel kapcsolatos frissítések) és ártalmasak is.^{xlii} A botok többek között egy-egy témakörrel kapcsolatos linkeket, Twitter-hashtageket terjesztenek, ezzel növelik bizonyos narratívák láthatóságát az online térben.^{xliii}

Hogyan épül fel egy orosz dezinformációs kampány?

A Rand Corporation 2018-ban publikált tanulmánya szerint egy átlagos orosz dezinformációs műveletnek három fő lépése van^{xliv}:

1. A hivatalos, a Kreml által kézivezérelt orosz médiumok (pl. az RT, a Sputnik News vagy a Russia Insider) félhivatalos oroszbarát oldalak manipulált vagy hackerek által „kiszivárogtatott” információkat tesznek közzé.
2. Az előbbieken megjelenő cikkeket, állításokat felerősítik: a trollok és botok segítségével terjesztik, esetenként pedig félelemkeltő kommentekkel is kiegészítik az üzenetet.
3. A narratívát ezután más digitális hírforrások – hírgyűjtők, szélsőbal- és szélsőjobboldali blogok – is átveszik, ezek között vannak az oroszok ideológiáját támogatók és „hasznos idióták” egyaránt.

Ez a három lépés folyamatosan ismétlődik, ráadásul egy időben számos különböző narratíva fut az orosz médiában, így a Kreml gyakorlatilag folyamatos nyomás alatt tartja a célországok médiaterét és lakosságát.

A dezinformáció típusai

Az „álhír” vagy „dezinformáció” mára általános, gyakorlatilag bármire rásüthető kifejezések lettek. Ezek a szavak valójában olyan módszereket írnak le, amelyek a médiafogyasztók megtévesztését szolgálják azzal a céllal, hogy egy alternatív valóság felépítésével formálják a közvéleményt bel- és külpolitikai, de akár életmóddal kapcsolatos kérdésekben. A dezinformáció gyakran alapul tényeken, amelyeket aztán elferdítenek: a terjesztői így tudják elfogadhatóbbá tenni a tartalmat. A First Draft News projekt keretében Claire Wardle hét kategóriába sorolta a manipulatív tartalmakat:^{xlv}

1. A *szatíra* a dezinformáció legártalmatlanabb formája, ezt nem a rossz szándék vezérli, de megtéveszthet egyes olvasókat.
2. A *félrevezető tartalom* olyan híreket ír le, melyek keretében az információ manipulálásával új keretbe helyeznek egy-egy problémát vagy személyt.

---

² A „hasznos idióta” elnevezést sokan Vlagyimir Iljics Leninnek tulajdonítják, bár vannak, akik szerint sosem használta ezt a kifejezést. Azokat a „nyugati” állampolgárokat nevezik így, akiket sikeresen manipuláltak a szovjet/orosz propaganda segítségével, illetve felhasználhatók voltak a szovjet/oroszbarát propaganda terjesztésében. Lásd: <https://edition.cnn.com/2018/07/18/opinions/vladimir-putin-and-his-useful-idiot-opinion-intl/index.html>

3. *A csaló tartalom* lényege, hogy a dezinformáció terjesztői valódi híroldalakra szinte megtévesztően hasonló oldalakat indítanak el.
4. *A hamis kapcsolat* kategóriába olyan cikkek kerülnek, amelyekben a címek, képek és képfeliratok a tartalomtól eltérő üzeneteket közvetítenek.
5. *A hamis kontextus* arra utal, hogy egy-egy tény az eredetitől eltérő kontextusba helyeznek, teljesen új értelmet adva a valós alapnak.
6. *A manipulált tartalom* csoportban valós szövegeket vagy vizuális elemeket hamisítanak meg.
7. *A kitalált tartalom* pedig azt írja le, ha egy cikk száz százalékig hamis információkon alapul.

Természetesen másképp is lehet kategorizálni a dezinformációt. Jacek Borecki például három kategóriát különböztet meg:

1. Az olvasók megtévesztését szolgáló hamisított dokumentumok (például Natalie Jareskó volt ukrán külügyminiszter állítólagos levele Victoria Nulandnak), vagy a hivatalos és illegális úton megszerzett iratok publikálása a tartalmuk megváltoztatása után.
2. A „társadalmi manipulációra” épülő eszközök, melyek célja a lehető legtöbb követőt állítani egyes érdekcsoportok céljai mögé a propaganda, a botok, illetve a trollok használatával.
3. A két kategória elegye.

A dezinformációnak nincs egységes, egyszerűen körülírható formája, könnyen a hallgatóság igényeire szabható, ami biztosíthatja, hogy a lehető legtöbb embert elérjenek – ez pedig felerősíti ezek hatását.

Legyünk tudatos médiafogyasztók!

A dezinformáció elleni védekezés legjobb módja, ha tudatos médiafogyasztókká válunk, és magunk is felismerjük, ha egy cikk manipulálni próbál, vagy alternatív valóságot igyekszik felépíteni. Sokat tehetünk annak érdekében, hogy körültekintőbben tájékozódjunk, így pontosabb képpel rendelkezünk a magyar és a nemzetközi közéletéről. Ezzel közvetve minden állampolgár hozzájárulhat a magyar és az európai biztonság erősítéséhez.

1. Tájékozódjunk több forrásból!

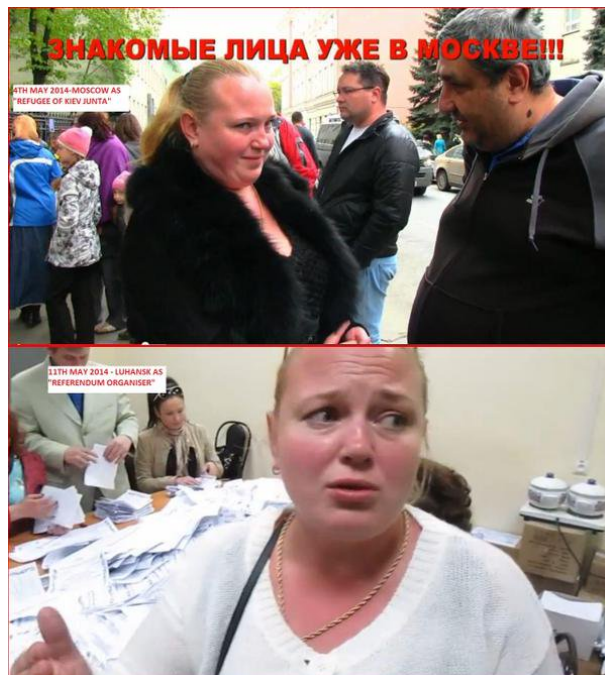
- a. Több, a dezinformáció cáfolatára létrehozott oldalon is utána nézhetünk bizonyos állításoknak: az orosz és Kreml-barát narratívák esetében nézzük meg a stopfake.org és az euvsdisinfo.eu oldalakat. Magyarországon nincs kifejezetten a manipulatív állítások leleplezésére szakosodott oldal, bár az urbanlegends.hu időként ilyen cikkeket is közlétesz. Ha az amerikai belpolitika iránt érdeklődünk, a politifact.com segíthet.
  - b. Amennyiben egy hírt nem vizsgálunk ezeken az oldalakon, ellenőrizzük a cikkben tett állításokat először egy egyszerű Google-kereséssel: keressünk rá egy-egy állításra és vizsgáljuk meg azok igazságtartalmát. Ha a cikk forrást is megjelöl, akkor azokat az írásokat is olvassuk el, és nézzük meg, hogy a vizsgált cikk pontosan hivatkozott-e a forrásra. Ez utóbbi kiemelkedően fontos lehet idézeteknél, azokból ugyanis a sajtótermékek könnyen kivághatják a saját álláspontjukat alátámasztó részeket és kontextus nélkül tálalhatják azokat.
2. **Ne osszunk meg semmit olvasatlanul!** Egy 2016-os kutatás szerint az emberek 59 százaléka úgy oszt meg cikkeket a közösségi médiában, hogy mindössze a címét olvassa el.^{xlvi} Ha így teszünk, mi magunk is nagyon könnyen a dezinformáció terjesztőivé válhatunk. A dezinformációs oldalak gyakran adnak olyan címet a cikkeiknek, ami teljesen félreértelmezi a cikkben olvasható állításokat, a szenzációhajhász címek pedig megosztásra készítetik az olvasókat. A főáramú média is gyakran klikkelésre buzdító címeket ad, ezért azokat is olvassuk át, mielőtt megosztjuk.
3. **Vigyázzunk az ismeretlen weboldallal!** Ha egy még ismeretlen weboldalra tévedünk (vagy ismeretlen lapot veszünk a kezünkbe), fontos, hogy átolvassunk néhány az oldalon korábban publikált cikket. Akkor gyanakodhatunk arra, hogy dezinformációs portállal van dolgunk, ha túlzottan szenzációhajhász címekkel^{xlvii}, esetleg összeesküvés elméletekkel^{xlviii} találkozunk a korábbi tartalmak között. Árulkodó jel, ha egyes cikkek azt állítják, olyan dolgokról számolnak be, amit „eddig titkoltak” vagy „soha nem gondoltunk volna”.
4. **Győződjünk meg róla, hogy a cikk valóban aktuális!** A dezinformációt terjesztő portálok olyan híreket is megoszthatnak, amelyek jóval korábbi eseményekről számolnak be. Győződjünk meg arról, hogy a cikk az olvasás pillanatában aktuális-e.^{xlix} A cikk címét és az abban leírt eseményeket is írjuk be a Google keresőjébe, hogy meggyőződjünk róla, nem publikálták-e már korábban.
5. **A névtelenül közölt cikk mindig gyanús!** A főáramú médiában már csak ritkán fordul elő, hogy valaki névtelenül közöl egy cikket. Az oroszbarát alternatív médiában viszont legtöbbször

névtelen tartalmak jelennek meg, és a magyar kormánypárti médiában bevett szokássá vált, hogy a lejárató cikkek névtelenül vagy álnéven kerülnek megosztásra. Az alternatív médiumok (és a magyar kormány médiabirodalma) is azt állítják, ők írják meg a valódi igazságot. Ha ez így volna, büszkén, névvel vállalnák cikkeiket. Ugyancsak gyanúsak tekinthetők azok a weboldalak is, amelyeknek nincs impresszumuk, nem közlik tehát sem a szerkesztők nevét, sem a kiadvány alapvető adatait.

6. **Attól még, hogy egy névtelen forrás azt mondta, semmi sem hivatalos!** Az oroszbarát alternatív oldalak gyakran jelentik ki egy-egy valótlan állításról, hogy az „hivatalos”. Ezeket az állításokat sokszor „névtelen forrásokra” hivatkozva teszik. Az a médiában teljesen természetes, hogy egy-egy újságíró névtelen informátorokra támaszkodik, a főáramú média azonban sosem állítja ezekre az információkra alapozva, hogy valami hivatalos vagy biztos lenne. Másfelől pedig az alternatív médiumok gyakran támadják az általuk liberálisnak nevezett sajtót azzal, hogy névtelen forrásra alapozva állítanak valamit – pedig ez épp az oroszbarát portálok sajátja.
7. **A forrásmegjelölés a médiában is elvárható!** Szintén gyakori, hogy a manipulatív cikkek „egy felmérésre” vagy „egy cikkre” hivatkoznak anélkül, hogy megjelölnék forrásaikat. A dezinformációt terjesztő oldalak gyakran hivatkoznak „nyugati forrásokra”: ezek sokszor névtelenül írt blogok, Kreml-barát propagandaoldalak, Facebook-bejegyzések, ismert szélsőséges weboldalak. Ezeket fenntartásokkal kell kezelni. Minden esetben érdemes ellátogatni a hivatkozott forrás weboldalára.
8. **Ha lehetséges, keressük meg a cikkekben hivatkozott dokumentumok eredeti változatát!** Előfordul az is, hogy egy-egy manipulatív cikk konkrét dokumentumok tartalmára hivatkozik. Ezekben az esetekben keressük meg az eredeti forrást, és fussuk át a releváns részeit, hogy lássuk, a cikk hűen adja-e vissza a tartalmát. Példa: A Russia Insiderre hivatkozva írta meg 2018 januárjában Lovas István, hogy az amerikai Brookings Institute „*Mely út vezessen Perzsiába*” című elemzése szerint az iráni helyzet kezelésére az egyetlen hatékony válasz a katonai opció – ami az amerikai adminisztráció lépéseit is meghatározza majd.ⁱ Az elemzést a cég weboldalán *Which way to Persia* címmel lehet megtalálni. Az írást átböngészve azonban kiderül, hogy a szerzők szerint Irán kordában tartása lehet a legelfogadhatóbb opció a dokumentumban vizsgált három közül, de a legjobb megoldás a különböző szakpolitikai lehetőségek ötvözése lenne.ⁱⁱ A 2018-ban a dezinformációs oldalakon újdonságként feltüntetett tanulmány valójában 2009-ben jelent meg.
9. **Ellenőrizzük a megadott adatokat!** Dezinformációt gyakran alapoznak hamisított vagy manipulált statisztikákra, felmérésekre, illetve ezek félreértelmezésére. Ezért egyrészt tájékozódjunk más forrásból is ezekről a felmérésekről, statisztikákról, és nézzük meg, azok hogyan értelmezik az eredményeket. Keressük fel az adatokat közzétevő szervezet oldalát is, és ellenőrizzük, hogy pontosan közölték-e azokat a kérdéses cikkben.

10. **Ha lehetséges, ellenőrizzük az ismeretlen szemtanúk háttérét!** Az orosz / Kreml-barát oldalakon gyakran tűnnek fel ugyanazok a szereplők különböző szerepekben, ezek közül az egyik híresség Maria Tsytko.^{lii} 2014 augusztusában az orosz Ötös Csatornán ügyvéd volt, aki arról beszélt, ukrán fegyveresek kivégeztek egy lázadó katonát Kramatorszkban. Egy hónappal korábban Tsytko a Vesti nevű adón „aktivistaként” mesélt arról, hogy az odesszai rendőrség milyen bűnöket követ el az oroszbarát lakosság ellen.^{liii} 2014 májusában pedig a donbasszi „függetlenségi” népszavazások egyik szervezőjeként tűnt fel.^{liv} Ennek tükrében nézzünk utána annak, hogy egy-egy szemtanú/áldozat szerepelt-e már az alternatív médiában más szerepben, például egy Google-kereséssel (kereshetünk névre is vagy ellenőrizhetjük a fotó hitelességét is ([Lásd a 13-as pontot!])).

(Maria Tsytko különböző szerepekben. A kép forrása: <https://twitter.com/raging545/status/586101783388368897>)

11. **Gyanakodjunk, ha minden szemtanú, nyilatkozó feltűnően ugyanazt állítja!** Felmerültek olyan vádak is, hogy egy orosz televízióadó fizetett egy németországi orosznak azért, hogy elmondja a számukra kíváncsi véleményét a migrációs helyzetről. Egy orosz oknyomozó portál állítólag elérte a nőt, aki azt mondta nekik, 500 euróért „azt mondom, amit csak akarsz”.^{lv} A főáramú média általában igyekszik több nézőpontot is megjeleníteni a lakosság köréből^{lvi}, míg az alternatív média csak a saját narratívájának kedvező álláspontokat mutatja be – ezzel is igyekezve feketén-fehéren láttatni bizonyos problémákat. Ezért érdemes gyanakodni, ha egy hír csak olyan szemtanú, érintettek beszámolóin alapul, ami alátámasztja a cikk állítását. A főáramú médiában is előfordulhat ilyen, ez általában annak az eredménye, hogy egy megkérdezett nem válaszolt a riporter kérdéseire – a cikkben azonban ezt jelezni szokták.
12. **Nem minden szakértő az, aminek látszik!** Vizsgáljuk meg a dezinformációs weboldalakon nyilatkozó szakértők, politikusok háttérét is. Az alternatív média általában csak a saját nézeteiket megerősítő hangoknak enged teret, őket pedig többek között anyagi megfontolások vonzzák, például az orosz állami médiába: az RT alkalmanként akár ezer fontot is fizetett brit képviselőknek a szereplésért.^{lvii} Utána kell nézni annak is, hogy az adott szakértő korábban milyen írásokat publikált, milyen véleményeket hangoztatott; ez alapján megállapíthatjuk, hogy lehet-e adni a véleményére: ha például folyamatosan az Egyesült Államokon belül zajló „polgárháborúról” ír, akkor valószínű, hogy nem szakértővel van dolgunk.^{lviii}
13. **Ellenőrizzük a képek hitelességét!** Az orosz Russia 24 televízióadó egy alkalommal rendezett egy a kelet-ukrajnai háború elleni tüntetést, ahol a stáb tagjai adtak instrukciókat a résztvevőknek.^{lix} A dezinformációs oldalak gyakran használnak fényképeket és videókat állításaik alátámasztására. Ezeket sokszor manipulálják valamilyen kép- vagy videoszerkesztő programmal. Az is előfordul, hogy a képek vagy videók olyan eseményeket mutatnak, amelyek nem kapcsolódnak a cikk tartalmához, esetleg a cikkben megjelöltekhez képest más helyszínen vagy korábban játszódnak.^{lx}

- a. A fotók hitelességének megállapításához rákattinthatunk egy képre a jobb egérgombbal és választhatjuk a „Kép keresés ezzel: Google” opciót. Ezen felül olyan böngészőkhöz telepíthető alkalmazást is használhatunk, mint a *Who stole my pictures* vagy a *TinEye*. Ezek nem minden esetben, de sokszor megmutatják nekünk, ha az adott képet korábban már máshol is felhasználták. A Google Térkép segítségével rekonstruálható akár az is, hogy a fotót valóban ott lőttek-e, ahol az állítólag készült. Ehhez meg kell nézni, milyen épületek, részletek láthatók a fényképen, majd összevetni ezeket a Google Térképen elérhető fotókkal.^{lxi}
  - b. Videók esetében érdemes megkeresni a YouTube-ra feltöltött verziót, megnézni, hogy máskor, más is feltöltötte-e. Olvassuk el a videó leírását és a kommenteket is, hátha valaki belinkelte az eredetit.
  - c. Mindkét esetben figyeljünk a részletekre: a különböző feliratok épületeken olyan nyelven vannak, ahogy az események állítólagos helyszínén beszélnek? A rendszámtáblák a cikkben megadott országból vannak? Keressünk rá Google-ben az adott képek, videók által bemutatott eseményekre is, és nézzük át a fontosabb találatokat!
14. **Figyeljünk a félrefordításokra!** Gyakran előfordul, hogy – például magyar – dezinformációs médiumok kisebb fordításokkal fordítanak le idegennyelvű szövegeket.^{lxii} Ebben az esetben meg kell keresni az idézett szöveget egy általunk beszélt idegen nyelven (vagy egy másik magyar nyelvű cikkben). Ha nem beszéljük az adott nyelvet, akkor a Google Fordító segítségével ellenőrizhetjük, lehet-e más értelmezése az adott szövegnek (érdemes angolra fordíttatni, mert az általában legalább nagy vonalakban érthető).
15. **Minden eseményt helyezzünk tágabb kontextusba!** Minden esetben fel kell tárni az adott hírrel kapcsolatos összefüggéseket. A 2017-es francia elnökválasztás egyik esélyese előzetesen az oroszbarát Francois Fillon volt miniszterelnök volt, azonban az ellene felhozott korrupciós vádak és az azt követő vádemelés miatt népszerűsége összeomlott. 2017. április 11-én egy blog megírta, hogy Fillont „minden vádpontban tisztázták”. Az írás azonban egy olyan – Facebookon közzétett – véleménycikkre épül, amit február 24-én írtak, hetekkel a Fillon elleni vádemelés március 14-ei dátuma előtt.^{lxiii} Az áprilisi blogbejegyzés tehát meghamisította az információ kontextusát: február 24-én Fillont még valóban nem vádolták semmivel, áprilisban azonban – a bejegyzés írásakor – már igen.
16. **A nemzetközi szervezetek nem képeznek világkormányt; nézzük meg, milyen hatásköröket ruháztak rájuk a tagállamok!** Mind a dezinformációs médiumok, mind politikusok gyakran állítanak be nemzetközi szervezeteket egy-egy probléma forrásaként. A nemzetközi szervezetek általában az alapító szerződéseikben lefektetett feladatokkörökben és módszerekkel járhatnak el, ezért mielőtt véleményt nyilvánítunk ilyen témakörökben, utána kell néznünk, hogy a hivatkozott szervezetnek milyen hatáskörei vannak. Példa: Az orosz / Kreml-barát oldalak gyakran vádolják a NATO-t azzal, hogy Oroszország megtámadására készül.^{lxiv} A NATO-szerződés ezzel ellentétben csak arra kötelezi a tagállamokat, hogy ha egyiküket európai vagy észak-amerikai területükön fegyveres támadás éri, akkor megvédi azt. A NATO tehát kizárólag önvédelmi szövetség.^{lxv} (Az Európai Unió esetében a helyzet még bonyolultabb, itt az Európai Unióról szóló Szerződés [EUSZ] és az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés [EUMSZ] írja le a szervezet hatásköreit és működésének alapjait.)

17. **Mindig ellenőrizzük, hogy egy weboldal vagy Twitter-fiók valóban az, aminek mondja magát!** A manipulatív tartalmak gyakran jelennek meg a főáramú, ismert médiumok weboldalaira hajazó oldalakon. Minden esetben ellenőrizzük le, hogy azon a weboldalon járunk-e, amelyiken gondoljuk. Ha beírjuk a kérdéses weboldal nevét a keresőbe, valószínűleg az eredeti verzió ugrik majd fel első találatként.

ABC News weboldalának utázmata.

18. **Ismerjük fel, létező személy kommunikál-e a közösségi médiában!** A botok néhány egyszerű lépés elvégzésével felismerhetők^{lxvi}:

- Ha egy profilkép gyanús, keressünk rá!
- Egy közösségimédia-profil viselkedése is sokatmondó lehet. Gyanús például, ha egy profil hosszú időszakon át percnként oszt meg újabb és újabb tartalmakat, ha csak politikai propagandát terjeszt, illetve ha rövid idő alatt gyűjt rengeteg követőt.
- A Twitter esetében már működik egy „bot felismerő” oldal, a botcheck.me.^{lxvii}

19. **Vegyük észre a hamis extrapolációt!** Az orosz propagandának bevett módszere, hogy igyekszik növelni a számára kedvezőbb vélemények súlyát, jelentőségét, leggyakrabban úgy, hogy hivatalosnak tüntet fel egy nem hivatalos álláspontot, vagy az adott ország képviselőjeként mutat be egy hivatalos tisztséget nem viselő embert, például egy újságíró vagy civil társadalmi aktivistát. Ugyanennek kifinomultabb, nehezebben észrevehető formája, amikor például egy Európai Parlamentben dolgozó képviselő egyéni véleményét tüntet fel úgy, mintha az az EP hivatalos állásponja lenne.

Akárhányszor fogadunk el és osztunk meg egy információt anélkül, hogy annak valóságtartalmát leellenőriztük volna, mi magunk is részeseivé válunk a dezinformáció problémakörének, és felerősítjük annak hatását.^{lxviii} Ez hosszú távon és nagy mennyiségben Magyarország és szövetségesei politikai és biztonsági környezetére is negatív hatással lehet.

Hogyan cáfoljuk a hamis állításokat?

Egy 2016-os kutatás szerint az összeesküvés-elméletek hitelét azok nevetségessé tételével és racionális érveléssel is rombolhatjuk.^{lxix}

- A racionális érvelés esetében a kutatók arra összpontosítottak, hogy rámutassanak az elméletek logikai hibáira és következtetlenségeire.
- A nevetségessé tételt célzó módszer az ilyen elméleteket támogatók gondolkodásának hiányosságaira összpontosított.

Ezek a módszerek ugyanúgy hasznosak lehetnek a dezinformáció ellen is.^{lxx}

- A dezinformációs kampányok esetében például rámutathatunk a narratíva következtetlenségeire, például az orosz propaganda esetében arra, hogy egy-egy eseményről akár ugyanaz a sajtóorgánium is merőben eltérő állításokat közöl: a gyanú szerint az oroszbarát szakadárak által Ukrajna területe felett lelőtt MH17-es járatról például számtalan orosz verzió született, mind az ukrán kormány felelősségét hangoztatva.^{lxxi}

- A dezinformációs kampány logikai hibáit is kiemelhetjük, ezeket akár nevetségessé is lehet tenni.^{lxxii}

Egy 2011-es tanulmány nem csak a konspirációs elméletek, hanem a dezinformáció teljes palettájának cáfolatával foglalkozik, azon belül is leginkább azzal, hogy milyen módon érdemes érvelni.^{lxxiii} Az elemzés szerzői szerint a dezinformáción nem lehet felülkerekedni kizárólag azzal, hogy még több információt tömünk a dezinformációt elfogadók fejébe, arra alapozva, hogy a hamis hírekbe vetett bizalmat tudáshiány okozza.

- A szerzők első javaslata szerint a cáfolat során minél kevesebbet érdemes beszélni a hamis információról, mert az ismétléssel az csak rögzül. A tanulmány azt javasolja, hogy a cáfolat során azokra a tényekre összpontosítsunk, amelyeket kommunikálni akarunk. Magáról a dezinformációról csak a tények kiemelése után beszéljünk; ezt megelőzheti egy figyelmeztetés, miszerint az adott témával kapcsolatban gyakran terjesztenek dezinformációt.
- A tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy a közvélekedés szerint minél több ellenérvet fogalmazunk meg, annál sikeresebb lehet a cáfolat. A szerzők azonban azt állítják, hogy ez visszaüthet, és megerősítheti a célszemély hitét a mítoszban. Érdemes inkább kevesebb, de egyszerűen megérthető érvet alkalmaznunk, és valamilyen könnyen megjegyezhető üzenettel zárni a mondandónkat.
- Az emberek gyakran kifejezetten azokat az információkat keresik, amelyek megerősítik saját világnézetüket. A dezinformációkat könnyebb cáfolni olyanok esetében, akiknek nincs kőbe véssett véleményük egy-egy fontos kérdésről, ugyanis ha van, sokkal valószínűbb, hogy az ellenérvek hatására csak megerősödnek nézetei. Érdemes lehet megpróbálnunk olyan keretbe helyezni egy témakört, ami elfogadhatóbb lehet a célszemélynek.
- A kutatók rámutatnak, hogy mikor valaki hinni kezd egy dezinformációban, a fejében a hamis információ egy-egy történet magyarázatává válik. Ha ezt megcáfoljuk, akkor „rés” keletkezik a saját érvrendszerében, márpedig az emberek inkább elfogadják a hibás, mint a hiányos gondolatmenetet. Ezért kell alternatív magyarázatot is adnunk a célszemélynek. Emellett érdemes elmagyaráznunk, milyen technikákkal próbálnak átverni valakit (pl. adatok szelektív felhasználása), és azt, hogy a dezinformáció forrásának miért állhat érdekében átverni az embereket. Ha lehetőségünk van rá, érveinket vizuálisan is ábrázoljuk.

Tipikus orosz (és magyar) dezinformációs narratívák és a lehetséges válaszok

A Stopfake egy kutatása számos gyakori orosz narratívát különített el, ezek többnyire Ukrajna, a Nyugat és a nemzetközi szervezetek ellen irányulnak.^{lxxiv} Az oroszbarát oldalak a narratívákat és a témaköröket a helyi problémákhoz, sérülékenységekhez és szükségletekhez igazítják. A Kreml az európai uniós és NATO-tagállamokban azokat a politikai szereplőket támogatja, akik gyengíthetik az Uniót vagy a katonai szövetséget, így felerősítve a kilépéspárti, az Oroszországgal való kapcsolat erősítése mellett felszólaló hangokat. Az orosz propaganda minden esetben azt támadja, aki az orosz érdekekkel ellentétes lépéseket támogat, míg az oroszbarát szereplőknek mindig pozitív elbírás jár – ez is szerepet játszik abban, hogy a médiafogyasztók fejében egy fekete-fehér világ épül fel, amelyben egyedül az utóbbi csoport politikai kezdeményezései az elfogadhatók, a másik oldal pedig ellenséggé válik.^{lxxv}

- Az orosz propaganda általában áldozatszerepben ábrázolja Oroszországot, utóbbi cselekedetei pedig csupán jogos önvédelmet jelentenek a Nyugat agresszív terjeszkedése ellen, aminek célja Oroszország bekerítése. *Lehetséges ellenérvek:*

- Az EU/NATO nem tagadhatják meg egyetlen országtól sem a csatlakozás lehetőségét, amennyiben azok szabad akaratukból jelentkeztek az adott szervezetbe és teljesítik a feltételeket. Oroszország ezzel szemben fegyveres erővel igyekszik megakadályozni, hogy ez megtörténhessen Ukrajna és Grúzia esetében. Egy orosz bíróság puccsnak ismerte el a 2014-es ukrán forradalmat^{lxxvi} – ez például valódi beavatkozás egy másik ország belügyeibe.
- Az orosz dezinformáció szerint a NATO egy Oroszország elleni háborúra készül.
Lehetséges ellenérvek:
  - Az Észak-Atlanti Szerződés értelmében a NATO védelmi szövetség^{lxxvii}: a tagállamok kölcsönös védelmi kötelessége csak akkor lép életbe, ha egyiküket észak-amerikai vagy európai területein támadás éri. Amennyiben egy tagállam megtámad egy másik országot, a többiek nem kötelesek vele tartani.
- A Kreml propagandája azt állítja, Nyugat-Európában nincs demokrácia, nem védik meg a kisebbségeket, a sajtószabadság sem érvényesül, mert a „politikai korrektség” elnyomja azt.
Lehetséges ellenérvek:
  - Oroszországnak csak addig fontosak ezek az értékek, amíg a Kreml érdekeit szolgálják külföldön, a belpolitikai életben már nem érvényesek. Az EBESZ 2018. március 18-ai orosz elnökválasztásról készített jelentése szerint a szavazás irányított jogi és politikai mederben zajlott, nyomást helyeztek az ellenzéki hangokra, és Vlagyimir Putyin médiatúlsúlya miatt a verseny sem volt kiegyenlített. Tehát az itteni választások sem nem szabadok, sem nem tisztességesek.^{lxxviii}
  - Oroszországban több, a Kremllal szemben kritikus újságíró, politikust, üzletembert is meggyilkoltak, a gyilkosságok elkövetőit pedig általában nem fogták el.^{lxxix} Nyugat-Európában ezzel szemben a rendszer kritikusai szabadon fejthetik ki véleményüket, az orosz RT pedig szabadon sugározhat ezekben az országokban.
- Az oroszbarát média szerint az EU és a NATO szétesik, a Nyugat pedig egyre inkább hanyatlak.
Lehetséges ellenérvek:
  - A Brexit ugyan komoly csapást jelentett az Európai Uniónak, de a brit népszavazás óta az unió népszerűsége emelkedik: a 2018. tavaszi Eurobarometer-felmérés szerint pedig az EU-ba vetett bizalom 2010 óta a legmagasabb szinten van.^{lxxx}
  - Az egy ország fejlettségét nem csak a gazdasági adatok alapján mérő Humán Fejlettségi Mutató (HDI) minden uniós tagállamot Oroszország elé sorol, és ezek közül mind – Oroszországhoz hasonlóan – javulást mutatott az elmúlt időszakban.^{lxxxi} Ezek alapján nehéz megerősíteni, hogy a Nyugat hanyatlana.
- Az oroszbarát média szerint az EU és a NATO gyarmatosító hatalmak, amelyeken keresztül az államok Brüsszel és Washington bábjai lesznek.
Lehetséges ellenérvek:
  - A tagállamok önszántukból, gyakran népszavazás útján lesznek e szervezetek tagjai, és jelentős politikai mozgásterük marad tagságuk ellenére is: a NATO-tag Törökország Moszkvától vett S-400-as légvédelmi rendszereket^{lxxxii}, Magyarország pedig az EU és a

(A NATO állam- és kormányfőinek ülése. A kép forrása: https://www.nato.int/cps/en/natohq/photos_156720.htm)

NATO tagjaként építtethet Oroszországgal egy új atomerőműblokkot Pakson, mindezt orosz hitelből.^{lxxxiii}

- Amikor egy olyan ország üzletelne a Nyugattal, amelyet Moszkva a saját érdekszférája részeként tart számon, a Kreml nem ilyen megértő: Oroszország fegyveres konfliktust folytat Ukrajna ellen utóbbi nyugati fordulata miatt, a 2014-es ukrán forradalom pedig épp amiatt robbant ki, mert Oroszország rávette Viktor Janukovics volt ukrán elnököt, hogy ne írja alá az EU-Ukrajna társulási szerződést.^{lxxxiv}
- Az oroszbarát dezinformáció gyakran foglalkozik a migrációs válsággal is. Ebben a narratívában a migráció problémáját az Európára leselkedő legnagyobb biztonságpolitikai fenyegetésnek írja le. Ennek érdekében folyamatosan beszámol a bevándorlók által elkövetett bűncselekményekről (gyakran elferdítve a tényeket).^{lxxxv} *Lehetséges ellenérvek:*
  - Azt nem lehet tagadni, hogy a bevándorlás hordoz magában biztonságpolitikai kockázatokat, ugyanakkor érdemes rámutatni a probléma emberi oldalára is, tehát élesen elválasztani a menekülteket azoktól, akik csak gazdasági előnyökért jönnek Európába.
  - Emeljük ki, hogy természetes, hogy az emberek sok (állítólag) bevándorló háttérű bűnelkövetőről látnak híreket, mert az átlagos életet élő emberek tetteinek nincs hírértéke, függetlenül attól, hogy milyen háttere van az adott személynek – így a média sem fog beszámolni róla.
  - A Nyugat hanyatlására ebből a szempontból sincs bizonyíték: a 2017-es német bűnügyi statisztikák szerint az ország az azt megelőző 20 évben nem volt ilyen biztonságos.^{lxxxvi} A nem német állampolgárságú bűnelkövetők részaránya emelkedett ugyan a migrációs válság óta, az elkövetők döntő többsége olyan menedékkérő, akiknek nincs esélye a menekültstátusz elnyerésére – a háborús övezetből menekülők az átlagosnál kisebb mértékben érintettek, hiszen nem szeretnék rontani saját esélyeiket a nemzetközi védelem elnyerésére.^{lxxxvii}
- Visszatérő elem az oroszbarát médiumokban, hogy az Európai Unió nem a bevándorlás megállításában, hanem szervezésében érdekelt, amivel kapcsolatban kiemelik a „kötelező kvótákat”, mint a bevándorlóknak szóló „meghívólevelet”. *Lehetséges ellenérvek:*
  - Az EU az elmúlt években segített megerősíteni külső határai védelmét, tető alá hozta az EU-Törökország megállapítást, és javította a hazaküldött, védelemre nem jogosult menedékkérők arányát is. Ezek a lépések mind az érkezők számának csökkentése érdekében történtek.^{lxxxviii} Az érkezők száma 2018 tavaszára gyakorlatilag a válság előtti szintre esett vissza.^{lxxxix}

Irodalomjegyzék

„Actress on Tour” Tsypko Called Herself a Donetsk Lawyer and Told about Shooting a Family in Kramatorsk”. StopFake.Org (blog), 2014. augusztus 6. <https://www.stopfake.org/en/actress-on-tour-tsypko-called-herself-a-donetsk-lawyer-and-told-about-shooting-a-family-in-kramatorsk/>.

„Meghívott behatolás» a magyar kormány médiába – Rácz András a putyini információs hadviselésről”. atlatszo.hu (blog). Elérés 2018. október 3. <https://atlatszo.hu/2017/05/23/meghivott-behatolas-a-magyar-kormanymediaba-racz-andras-a-putyini-informacios-hadviselesrol/>.

„Zsidó oligarchák által fizetett terv Irán lerohanására» – Lovas István”. Elérés 2018. augusztus 8. <http://lovasistvan.hu/2018/01/10/zsidoligarchak-altal-fizetett-terv-iran-lerohanasara/>.

„A Kormány 1035/2012. (II. 21.) Korm. határozata Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról”. Magyar Közlöny, 2012. http://2010-2014.kormany.hu/download/f/49/70000/1035_2012_korm_határozat.pdf.

„Az Origo a példa, hogy komoly bajban van a nyelvoktatás – Zoom.hu”. Elérés 2018. október 2. <https://zoom.hu/hir/2018/09/26/az-origo-a-pelda-hogy-komoly-bajban-a-nyelvoktatas/>.

„Bajomi-Lázár Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása (Médiakutató)”. Elérés 2018. július 26. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/03_politika_mediatizalodasa/.

„Channel Russia 24 Staged and Filmed a Rally”. StopFake.Org (blog), 2014. szeptember 12. <https://www.stopfake.org/en/channel-russia-24-staged-and-filmed-a-rally/>.

„Chief Editor: RT Is like »a Defence Ministry«”. EU vs DISINFORMATION (blog), 2018. -01-15T10:37:25+00:00. <https://euvsdisinfo.eu/chief-editor-rt-is-like-a-defence-ministry/>.

„Commentary: The strategy and tactics of the pro-Kremlin disinformation campaign”. EU vs Disinfo, 2018. https://euvsdisinfo.eu/uploads/2018/06/EUVSDISINFO-COMMENTARY-PDF-EN_Web-1.pdf.

„EU migration policy - Consilium”. Elérés 2018. október 2. <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/migratory-pressures/>.

„European Commission - PRESS RELEASES - Press release - Spring 2018 Standard Eurobarometer: One year ahead of the European elections, trust in the Union and optimism about the future is growing”. Elérés 2018. augusztus 9. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-4148_en.htm.

„Fake news, filter bubbles and post-truth are other people’s problems...”. Elérés 2018. október 2. <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/fake-news-filter-bubbles-and-post-truth-are-other-peoples-problems>.

„Famous “Actress on Tour” Tsypko Played a Part of a Victim of the Odesa Tragedy”. StopFake.Org (blog), 2014. június 25. <https://www.stopfake.org/en/famous-actress-on-tour-tsypko-played-a-part-of-a-victim-of-the-odesa-tragedy/>.

„First Draft News”. First Draft News. Elérés 2018. augusztus 8. <https://firstdraftnews.org:443/en/education/curriculum-resource/1-checklists/>.

„Fog of Falsehood: Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine”. FIIA Report. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2016. https://storage.googleapis.com/upi-live/2017/01/fiia-report45_fogoffalsehood.pdf.

„Foreign Policy Concept of the Russian Federation (approved by President of the Russian Federation Vladimir Putin on November 30, 2016)”. mid.ru. Elérés 2018. október 2. http://www.mid.ru/en/web/guest/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6B6Z29/content/id/2542248.

„Germans’ Fears Don’t Match the Crime Statistics”. Bloomberg.Com, 2018. május 9. <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-05-09/german-crime-fears-don-t-match-statistics>.

„Globsec Trends 2018”, 2018. <https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2018/05/GLOBSEC-Trends-2018.pdf>.

„Harc az álhírek ellen – hogyan ismerjük fel?” Európa Pont. Elérés 2018. augusztus 8. http://europapont.blog.hu/2018/03/13/harc_az_alhirek_ellen.

„Has François Fillon Been »Cleared of All Charges«?” CrossCheck. Elérés 2018. augusztus 10. <https://crosscheck.firstdraftnews.org/checked-french/francois-fillon-cleared-charges/>.

„Here’s a List of All the Putin Critics Who Wound up Murdered”. NZ Herald, 2017. február 12., szak. World. https://www.nzherald.co.nz/world/news/article.cfm?c_id=2&objectid=11799424.

„How social media filter bubbles and algorithms influence the election | Technology | The Guardian”. Elérés 2018. október 2. <https://www.theguardian.com/technology/2017/may/22/social-media-election-facebook-filter-bubbles>.

„How to Identify a Fake”. StopFake.Org (blog), 2018. május 22. <https://www.stopfake.org/en/how-to-identity-a-fake/>.

„Human Development Reports”. Elérés 2018. augusztus 9. <http://hdr.undp.org/en/composite/trends>.

„In Moscow the Voting at the Donbass Referendum Was Organized by the Infamous “Howler from Odessa””. StopFake.Org (blog), 2014. május 12. <https://www.stopfake.org/en/in-moscow-the-voting-at-the-donbass-referendum-was-organized-by-the-infamous-howler-from-odessa/>.

„Index - Gazdaság - Minek kellett az orosz hitel, ha rögtön visszaadjuk?” Elérés 2018. augusztus 10. https://index.hu/gazdasag/2018/02/07/paks_orosz_hitel/.

„Index - Tudomány - A konteók és álhírek lebontják a demokráciát, háborúkat idéznek elő”. Elérés 2018. október 2. https://index.hu/tudomany/2018/05/28/kreko_peter_tomegparanoia_osszeeskuves-elmelet_konteo_alhir_dezinformacio_szocialpszichologia/.

„Information Security Doctrine of the Russian Federation”. International Telecommunications Union, 2000. https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Documents/National_Strategies_Repository/Russia_2000.pdf.

„Itthon: Így hazudik az Origo: a 2017-es európai migránstámadás egy 2015-ös amerikai rablás - HVG.hu”. Elérés 2018. augusztus 9. http://hvg.hu/itthon/20180314_Igy_hazudik_az_Origo_a_2017es_europai_migranstamadas_2015os_amerikai_rablas.

„Key Steps for Countering Russian Propaganda: A Toolkit for Journalists”. Political Capital, 2017. https://www.stopfake.org/content/uploads/2017/05/Toolkit_RussianPropaganda_Journalists_170509.pdf.

„Kiszámolták: Magyarország bukna a legtöbbet, ha összeomlana az EU, vagy kilépne belőle”. Portfolio.hu. Elérés 2018. október 3. <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/gazdasagfejlesztes/kiszamoltak-magyarorszag-bukna-a-legtobbet-ha-osszeomlana-az-eu-vagy-kilepne-belole.296746.html>.

„Moscow court recognizes 2014 turmoil in Ukraine as coup d’état — RT Russian Politics News”. Elérés 2018. augusztus 9. <https://www.rt.com/politics/371924-moscow-court-recognizes-2014-turmoil/>.

„NATO - Official text: The North Atlantic Treaty, 04-Apr.-1949”. Elérés 2018. augusztus 8. https://www.nato.int/cps/ie/natohq/official_texts_17120.htm.

„NTV Channel Presented Old Video from Mariupol as the Latest News about Shelling of Donetsk”. StopFake.Org (blog), 2015. január 29. <https://www.stopfake.org/en/ntv-channel-presented-old-video-from-mariupol-as-the-latest-news-about-shelling-of-donetsk/>.

„Példátlan az EU-ban, hogy egy kormány az álhírek fő forrása”. 24.hu (blog), 2018. július 8. <https://24.hu/kulfold/2018/07/08/peldatlan-az-eu-ban-hogy-egy-kormany-az-alhirek-fo-forrasa/>.

„Tévéből és reklámújságból tájékozik a magyar”. Index, 2017. május 21. http://index.hu/belfold/2017/05/21/tevebol_es_reklamujsgbol_tajekozodik_a_magyar/.

„The Russian Connection: The spread of pro-Russian policies on the European far right”. Political Capital, 2014. http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/pc_flash_report_russian_connection.pdf.

„Three Years Ago: The U.S. has Installed a Neo-Nazi Government in Ukraine | Global Research - Centre for Research on Globalization”. Elérés 2018. augusztus 9. <https://www.globalresearch.ca/the-u-s-has-installed-a-neo-nazi-government-in-ukraine/5371554>.

„Ukraine’s revolution: Making sense of a year of chaos - BBC News”. Elérés 2018. október 2. <https://www.bbc.com/news/world-europe-30131108>.

„Website Says It Exposed Russian TV Fakery”. RadioFreeEurope/RadioLiberty. Elérés 2018. augusztus 7. <https://www.rferl.org/a/the-insider-website-russian-tv-fakery-germany-migrant-crisis-fears/27532569.html>.

„Yle Kioski Investigated: This is How Pro-Russia Trolls Manipulate Finns Online – Check the List of Forums Favored by Propagandists”. Yle Kioski, 2015. június 24. <http://kioski.yle.fi/omat/troll-piece-2-english>.

„Путин против Украины. Как устроена пропаганда Кремля”. ТСН. Elérés 2018. október 2. <http://tsn.ua/special-projects/liar/>.

András, Rácz. „Russia’s Hybrid War in Ukraine”. FIIA Report. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2015. <https://storage.googleapis.com/upi-live/2017/01/fiiareport43.pdf>.

Bartles, Charles K. „Getting Gerasimov Right”. Military Review, 2016. február 28. https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20160228_art009.pdf.

Borecki, Jacek. Disinformation as a Threat to Private and State-owned Business. Köt. The Warsaw Institute Review 3. Warsaw, 2017.

Conley, Heather A., James Mina, Ruslan Stefanov, és Martin Vladimirov. „The Kremlin Playbook”. CSIS, 2016. https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/1601017_Conley_KremlinPlaybook_Web.pdf.

Cook, John, és Stephan Lewandowsky. „The Debunking Handbook”. University of Queensland, 2011. https://www.skepticalscience.com/docs/Debunking_Handbook.pdf.

Dowling, Tim. „24-Hour Putin People: My Week Watching Kremlin ‘Propaganda Channel’ RT”. The Guardian, 2017. november 29., szak. Media. <http://www.theguardian.com/media/2017/nov/29/24-hour-putin-people-my-week-watching-kremlin-propaganda-channel-rt-russia-today>.

Fedchenko, Yehven. „Kremlin propaganda: Soviet active measures by other means”. Estonian Journal of Military Studies, 2016. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11622/Fedchenko_Kremlin_propaganda.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Gabiolkov, Maksym, Arthi Ramachadran, Augustin Chaintreau, és Arnaud Legout. „Social Clicks: What and Who Gets Read on Twitter?” ACM Sigmetrics/IFIP Permormance 2016, 2016. <https://hal.inria.fr/hal-01281190>.

Galeotti, Mark. „Hybrid, ambiguous and non-linear? How is Russia’s »new way of war«?” Small Wars&Insurgencies 27, sz. 2 (2016): 282–301.

Gic, Ariana. „A checklist of Kremlin narratives in mainstream Western media”. Elérés 2018. október 2. <https://www.stopfake.org/en/a-checklist-of-kremlin-narratives-in-mainstream-western-media/>.

Guriev, Sergei, és Daniel Treisman. „Informational autocrats”. SSRN, 2018. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3208523.

Helmus, Todd C., Elizabeth Bodine-Baron, Andrew Radin, Madeline Magnuson, Joshua Mendelsohn, William Marcellino, Andriy Bega, és Zev Winkelman. „Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe”. Washington: Rand Corporation, 2018. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2200/RR2237/RAND_RR2237.pdf.

Kaufman, Mark. „Why Twitter’s 30 Million Bots Are Here to Stay”. Mashable. Elérés 2018. augusztus 6. <https://mashable.com/2017/10/16/twitter-bots-here-to-stay/>.

Kerner, Zsolt. „Egyetlen kép arról, tart-e még a menekültválság | 24.hu”. Elérés 2018. augusztus 9. <https://24.hu/kulfold/2018/08/02/egyetlen-kep-arrol-tart-e-meg-a-menekultvalsag/>.

Maza, Christina. „Exclusive: Russian Military Spies Backed Attempt to Assassinate Leader of Montenegro, Report Reveals”. Newsweek, 2018. július 3. <https://www.newsweek.com/exclusive-russian-military-spies-backed-attempt-assassinate-leader-montenegro-1007324>.

Newman, Nic, Richard Fletcher, Antonis Kalogeropoulos, David A. L. Levy, és Rasmus Kleis Nielsen. „Reuters Digital News Report 2018”. Reuters Institute for the Study of Journalism, 2018. <http://media.digitalnewsreport.org/wp-content/uploads/2018/06/digital-news-report-2018.pdf?x89475>.

Nimmo, Ben. „Anatomy of an Info-War: How Russia’s Propaganda Machine Works, and How to Counter It”. Stopfake, 2015. <https://www.stopfake.org/en/anatomy-of-an-info-war-how-russia-s-propaganda-machine-works-and-how-to-counter-it/>.

Orosz, Gábor, Péter Krekó, Benedek Paskuj, István Tóth-Király, Beáta Bőthe, és Christine Roland-Lévy. „Changing Conspiracy Beliefs through Rationality and Ridiculing”. *Frontiers in Psychology* 7 (2016). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01525>.

Phillips, Gavin. „Don’t Be Fooled: How to Spot a Russian Bot on Social Media”. MakeUseOf. Elérés 2018. augusztus 6. <https://www.makeuseof.com/tag/spot-russian-bot-social-media/>.

Pollack, Kenneth M., Daniel L. Byman, Martin Indyk, Suzanne Maloney, Michael O’Hanlon, és Bruce Riedel. „Which Path to Persia? Options for a New American Strategy Toward Iran”. Analysis paper. Washington: Brookings Institution, 2009. november 20. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/06_iran_strategy.pdf.

Pomerantsev, Peter. „Information at War: From China’s Three Warfares to NATO’s Narratives”. Legatum Institute, 2015. <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/information-at-war-from-china-s-three-warfares-to-nato-s-narratives-pdf?sfvrsn=2>.

Pratkanis, Anthony R., és Marlene E. Turner. „Persuasion and Democracy: Strategies for Increasing Deliberative Participation and Enacting Social Change”. *Journal of Social Issues* 52, sz. 1 (1996): 187–205.

Sprenger, Sebastian. „Turkey Defiant on Purchase of Russian S-400 Anti-Missile Weapon”. *Defense News*, 2018. július 17. <https://www.defensenews.com/smr/nato-priorities/2018/07/11/turkey-defiant-on-purchase-of-russian-s-400-anti-missile-weapon/>.

Szerző. „Hitler készülődik a Szovjetunió megtámadására”. Bal - Rad (blog), 2018. június 20. <http://balrad.ru/2018/06/20/hitler-keszulodik-a-szovjetunio-megtamadasara/>.

Toler, Aric. „The Kremlin’s Shifting, Self-Contradicting Narratives on MH17”. *bellingscat*, 2018. január 5. <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2018/01/05/kremlins-shifting-self-contradicting-narratives-mh17/>.

Walker, Shaun. „The Russian Troll Factory at the Heart of the Meddling Allegations”. *The Guardian*, 2015. április 2., szak. World news. <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/putin-kremlin-inside-russian-troll-house>.

Wardle, Clair. „Fake News. It’s Complicated.” *First Draft News*, 2017. február 16. <https://firstdraftnews.org:443/fake-news-complicated/>.

Welle (www.dw.com), Deutsche. „Are Refugees More Criminal than the Average German Citizen? | DW | 10.04.2017”. DW.COM. Elérés 2018. augusztus 9. <https://www.dw.com/en/are-refugees-more-criminal-than-the-average-german-citizen/a-38371284>.

Wither, James K. „Making Sense of Hybrid Warfare”. *Connections: The Quarterly Journal* 15, sz. 2 (2016): 73–87.

Jegyzetek

- ⁱ „A Kormány 1035/2012. (II. 21.) Korm. határozata Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról” (Magyar Közlöny, 2012), http://2010-2014.kormany.hu/download/f/49/70000/1035_2012_korm_határozat.pdf.
- ⁱⁱ Nic Newman és mtsai., „Reuters Digital News Report 2018” (Reuters Institute for the Study of Journalism, 2018), <http://media.digitalnewsreport.org/wp-content/uploads/2018/06/digital-news-report-2018.pdf?x89475>.
- ⁱⁱⁱ „Tévéből és reklámújságból tájékozódik a magyar”, Index, 2017. május 21., http://index.hu/belfold/2017/05/21/tevebol_es_reklamujsgbol_tajekozodik_a_magyar/.
- ^{iv} „Fake news, filter bubbles and post-truth are other people’s problems...”, elérés 2018. október 2., <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/fake-news-filter-bubbles-and-post-truth-are-other-peoples-problems>.
- ^v „How social media filter bubbles and algorithms influence the election | Technology | The Guardian”, elérés 2018. október 2., <https://www.theguardian.com/technology/2017/may/22/social-media-election-facebook-filter-bubbles>.
- ^{vi} „Globsec Trends 2018”, 2018, <https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2018/05/GLOBSEC-Trends-2018.pdf>.
- ^{vii} „Példátlan az EU-ban, hogy egy kormány az álhírek fő forrása”, 24.hu (blog), 2018. július 8., <https://24.hu/kulfold/2018/07/08/peldatlan-az-eu-ban-hogy-egy-kormany-az-alhirek-fo-forrasa/>.
- ^{viii} „Index - Tudomány - A konteók és álhírek lebontják a demokráciát, háborúkat idéznek elő”, elérés 2018. október 2., https://index.hu/tudomany/2018/05/28/kreko_peter_tomegparanoia_osszeeskuves-elmelet_konteo_alhir_dezinformacio_szocialpszichologia/.
- ^{ix} „Bajomi-Lázár Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása (Médiakutató)”, elérés 2018. július 26., http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/03_politika_mediatizalodasa/.
- ^x Sergei Guriev és Daniel Treisman, „Informational autocrats” (SSRN, 2018), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3208523.
- ^{xi} John Feffer, „The New, New Cold War”, Foreign Policy In Focus, 2018. március 7., <http://fpif.org/new-new-coldwar/>.
- ^{xii} „Russia Fighting New Cold War against Britain, MP Says”, Sky News, elérés 2018. március 10., <https://news.sky.com/story/spy-poisoning-russia-would-be-willing-to-help-in-investigation-lavrov-says-11282137>.
- ^{xiii} Todd C. Helmus és mtsai., „Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe” (Washington: Rand Corporation, 2018), https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2200/RR2237/RAND_RR2237.pdf, 9. o.
- ^{xiv} „Fog of Falsehood: Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine”, FIIA Report (Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2016), https://storage.googleapis.com/upi-live/2017/01/fiiareport45_fogoffalsehood.pdf.
- ^{xv} Anthony R. Pratkanis és Marlene E. Turner, „Persuasion and Democracy: Strategies for Increasing Deliberative Participation and Enacting Social Change”, *Journal of Social Issues* 52, sz. 1 (1996): 187–205.
- ^{xvi} Helmus és mtsai., „Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe”.
- ^{xvii} „Путин против Украины. Как устроена пропаганда Кремля”, TCH, elérés 2018. október 2., <http://tsn.ua/special-projects/liar/>.
- ^{xviii} „The Russian Connection: The spread of pro-Russian policies on the European far right” (Political Capital, 2014), http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/pc_flash_report_russian_connection.pdf.
- ^{xix} Lásd, például: Rácz András, „Russia’s Hybrid War in Ukraine”, FIIA Report (Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2015), <https://storage.googleapis.com/upi-live/2017/01/fiiareport43.pdf>.
- ^{xx} „Information Security Doctrine of the Russian Federation” (International Telecommunications Union, 2000), https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Documents/National_Strategies_Repository/Russia_2000.pdf.
- ^{xxi} „Chief Editor: RT Is like »a Defence Ministry«”, *EU vs DISINFORMATION* (blog), 2018. date-part- "> -01-15T10:37:25+00:00, <https://euvsdisinfo.eu/chief-editor-rt-is-like-a-defence-ministry/>.
- ^{xxii} James K. Wither, „Making Sense of Hybrid Warfare”, *Connections: The Quarterly Journal* 15, sz. 2 (2016): 73–87.
- ^{xxiii} Heather A. Conley és mtsai., „The Kremlin Playbook” (CSIS, 2016), https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/1601017_Conley_KremlinPlaybook_Web.pdf.
- ^{xxiv} Yehven Fedchenko, „Kremlin propaganda: Soviet active measures by other means” (Estonian Journal of Military Studies, 2016), http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11622/Fedchenko_Kremlin_propaganda.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- ^{xxv} Charles K. Bartles, „Getting Gerasimov Right”, *Military Review*, 2016. február 28., https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20160228_art009.pdf.

- ^{xxvi} Mark Galeotti, „Hybrid, ambiguous and non-linear? How is Russia's »new way of war«?”, *Small Wars&Insurgencies* 27, sz. 2 (2016): 282–301.
- ^{xxvii} Ivan Timofeev, „Theses on Russia's Foreign Policy And Global Positioning (2017-2024)”, szerk. Andrey Kortunov és Sergey Utkin (Russian International Affairs Council, 2017), <http://russiancouncil.ru/en/activity/publications/theses-on-russia-s-foreign-policy-and-global-positioning-2017-2024/>, 9. o.
- ^{xxviii} „Foreign Policy Concept of the Russian Federation (approved by President of the Russian Federation Vladimir Putin on November 30, 2016)”, mid.ru, elérés 2018. október 2., http://www.mid.ru/en/web/guest/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6BZ29/content/id/2542248.
- ^{xxix} Conley és mtsai., „The Kremlin Playbook”.
- ^{xxx} Christina Maza, „Exclusive: Russian Military Spies Backed Attempt to Assassinate Leader of Montenegro, Report Reveals”, *Newsweek*, 2018. július 3., <https://www.newsweek.com/exclusive-russian-military-spies-backed-attempt-assassinate-leader-montenegro-1007324>.
- ^{xxxi} Peter Pomerantsev, „Information at War: From China's Three Warfares to NATO's Narratives” (Legatum Institute, 2015), <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/information-at-war-from-china-s-three-warfares-to-nato-s-narratives-pdf.pdf?sfvrsn=2>.
- ^{xxxii} „Kiszámolták: Magyarország bukna a legtöbbet, ha összeomlana az EU, vagy kilépne belőle”, *Portfolio.hu*, elérés 2018. október 3., <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/gazdasagfejlesztes/kiszamoltak-magyarorszag-bukna-a-legtobbet-ha-osszeomlana-az-eu-vagy-kilepne-belole.296746.html>.
- ^{xxxiii} „»Meghívott behatolás« a magyar kormány médiába – Rácz András a putyini információs hadviselésről”, *atlatzo.hu* (blog), elérés 2018. október 3., <https://atlatzo.hu/2017/05/23/meghivott-behatolas-a-magyar-kormanymediaba-racz-andras-a-putyini-informacios-hadviselesrol/>.
- ^{xxxiv} Krekó Péter, Győri Lóránt, és Zgut Edit, *Oroszországból Gyűlölettel: Az oroszbarát szélsőséges csoportok aktivitása Közép-Kelet-Európában*, (Budapest: Political Capital, 2017), http://www.politicalcapital.hu/pcadmin/source/documents/PC_NED_summary_analysis_HU_20170428.pdf, 12. o.
- ^{xxxv} Fedchenko, „Kremlin propaganda: Soviet active measures by other means”.
- ^{xxxvi} Ben Nimmo, „Anatomy of an Info-War: How Russia's Propaganda Machine Works, and How to Counter It”, *Stopfake*, 2015, <https://www.stopfake.org/en/anatomy-of-an-info-war-how-russia-s-propaganda-machine-works-and-how-to-counter-it/>.
- ^{xxxvii} „Commentary: The strategy and tactics of the pro-Kremlin disinformation campaign”, *EU vs Disinfo*, 2018, https://euvsdisinfo.eu/uploads/2018/06/EUVSDISINFO-COMMENTARY-PDF-EN_Web-1.pdf.
- ^{xxxviii} Jacek Borecki, *Disinformation as a Threat to Private and State-owned Business*, köt. *The Warsaw Institute Review* 3 (Warsaw, 2017).
- ^{xxxix} „Yle Kioski Investigated: This is How Pro-Russia Trolls Manipulate Finns Online – Check the List of Forums Favored by Propagandists”, *Yle Kioski*, 2015. június 24., <http://kioski.yle.fi/omat/troll-piece-2-english>.
- ^{xl} Helmus és mtsai., „Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe”.
- ^{xli} Shaun Walker, „The Russian Troll Factory at the Heart of the Meddling Allegations”, *The Guardian*, 2015. április 2., szak. World news, <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/putin-kremlin-inside-russian-troll-house>.
- ^{xlii} Mark Kaufman, „Why Twitter's 30 Million Bots Are Here to Stay”, *Mashable*, elérés 2018. augusztus 6., <https://mashable.com/2017/10/16/twitter-bots-here-to-stay/>.
- ^{xliii} Gavin Phillips, „Don't Be Fooled: How to Spot a Russian Bot on Social Media”, *MakeUseOf*, elérés 2018. augusztus 6., <https://www.makeuseof.com/tag/spot-russian-bot-social-media/>.
- ^{xliv} Helmus és mtsai., „Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe”.
- ^{xliv} Clair Wardle, „Fake News. It's Complicated.”, *First Draft News*, 2017. február 16., <https://firstdraftnews.org/443/fake-news-complicated/>. Magyarul lásd: <http://www.urbanlegends.hu/2017/03/mik-azok-a-kamuhirek-es-hogyan-vedekezzunk-ellenuk/>
- ^{xlvi} Maksym Gabielkov és mtsai., „Social Clicks: What and Who Gets Read on Twitter?”, *ACM Sigmetrics/IFIP Permormance* 2016, 2016, <https://hal.inria.fr/hal-01281190>.
- ^{xlvi} Például: „Óriási botrány van az EU-ban: lebuktak a politikai vezetők! Darabokra hullhat minden?” Lásd: <https://vilagfigyelo.com/oriasi-botrany-van-az-eu-ban-lebuktak-a-politikai-vezetok-darabokra-hullhat-minden/>
- ^{xlvi} Például: „Ez a Rothschildek valódi származása! A dinasztia szálai olyan helyre vezetnek, amit senki sem gondolt volna!” Lásd: <https://vilagfigyelo.com/ez-a-rothschildek-valodi-szarmazasa-a-dinasztia-szalai-olyan-helyre-vezetnek-amit-senki-sem-gondolt-volna/>
- ^{xlvi} „Harc az álhírek ellen – hogyan ismerjük fel?”, *Európa Pont*, elérés 2018. augusztus 8., http://europapont.blog.hu/2018/03/13/harc_az_alhirek_ellen.
- ¹ „»Zsidó oligarchák által fizetett terv Irán lerohanására« – Lovas István”, elérés 2018. augusztus 8., <http://lovasistvan.hu/2018/01/10/zsidoligarchak-altal-fizetett-terv-iran-lerohanasara/>.

-
- ^{li} Kenneth M. Pollack és mtsai., „Which Path to Persia? Options for a New American Strategy Toward Iran”, Analysis paper (Washington: Brookings Institution, 2009. november 20.), https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/06_iran_strategy.pdf.
- ^{lii} „Actress on Tour” Tsytko Called Herself a Donetsk Lawyer and Told about Shooting a Family in Kramatorsk”, *StopFake.Org* (blog), 2014. augusztus 6., <https://www.stopfake.org/en/actress-on-tour-tsytko-called-herself-a-donetsk-lawyer-and-told-about-shooting-a-family-in-kramatorsk/>.
- ^{liii} „Famous “Actress on Tour” Tsytko Played a Part of a Victim of the Odesa Tragedy”, *StopFake.Org* (blog), 2014. június 25., <https://www.stopfake.org/en/famous-actress-on-tour-tsytko-played-a-part-of-a-victim-of-the-odesa-tragedy/>.
- ^{liv} „In Moscow the Voting at the Donbass Referendum Was Organized by the Infamous “Howler from Odessa””, *StopFake.Org* (blog), 2014. május 12., <https://www.stopfake.org/en/in-moscow-the-voting-at-the-donbass-referendum-was-organized-by-the-infamous-howler-from-odessa/>.
- ^{lv} „Website Says It Exposed Russian TV Fakery”, *RadioFreeEurope/RadioLiberty*, elérés 2018. augusztus 7., <https://www.rferl.org/a/the-insider-website-russian-tv-fakery-germany-migrant-crisis-fears/27532569.html>.
- ^{lvi} Például: Az Index a választások előtt budapesti lakosokat kérdezett arról, indul-e Soros György 2018. áprilisában. Itt több vélemény is megjelenik.
https://index.hu/video/2018/02/02/nyilvan_indul_a_valasztason_soros_ha_meg_akarja_nyerni/
- ^{lvii} Tim Dowling, „24-Hour Putin People: My Week Watching Kremlin ‘Propaganda Channel’ RT”, *The Guardian*, 2017. november 29., szak. Media, <http://www.theguardian.com/media/2017/nov/29/24-hour-putin-people-my-week-watching-kremlin-propaganda-channel-rt-russia-today>.
- ^{lviii} „How to Identify a Fake”, *StopFake.Org* (blog), 2018. május 22., <https://www.stopfake.org/en/how-to-identity-a-fake/>.
- ^{lix} Például egy esetben az orosz NTV egy videót közölt, ahol az ukrán hadsereg állítólag Donyecket bombázta. Megállapítható azonban, hogy a videó eredetileg korábban készült, és azon az oroszbarát szeparatisták bombázzák az ukrán irányítás alatt levő Mariupolt. „Channel Russia 24 Staged and Filmed a Rally”, *StopFake.Org* (blog), 2014. szeptember 12., <https://www.stopfake.org/en/channel-russia-24-staged-and-filmed-a-rally/>.
- ^{lx} „NTV Channel Presented Old Video from Mariupol as the Latest News about Shelling of Donetsk”, *StopFake.Org* (blog), 2015. január 29., <https://www.stopfake.org/en/ntv-channel-presented-old-video-from-mariupol-as-the-latest-news-about-shelling-of-donetsk/>.
- ^{lxi} „First Draft News”, *First Draft News*, elérés 2018. augusztus 8., <https://firstdraftnews.org:443/en/education/curriculum-resource/1-checklists/>.
- ^{lxii} „Az Origo a példa, hogy komoly bajban van a nyelvoktatás – Zoom.hu”, elérés 2018. október 2., <https://zoom.hu/hir/2018/09/26/az-origo-a-pelda-hogy-komoly-bajban-a-nyelvoktatasi/>.
- ^{lxiii} „Has François Fillon Been «Cleared of All Charges?»”, *CrossCheck*, elérés 2018. augusztus 10., <https://crosscheck.firstdraftnews.org/checked-french/francois-fillon-cleared-charges/>.
- ^{lxiv} Szerző, „Hitler készülődik a Szovjetunió megtámadására”, *Bal - Rad* (blog), 2018. június 20., <http://balrad.ru/2018/06/20/hitler-keszulodik-a-szovjetunio-megtamadasara/>.
- ^{lxv} „NATO - Official text: The North Atlantic Treaty, 04-Apr.-1949”, elérés 2018. augusztus 8., https://www.nato.int/cps/ie/natohq/official_texts_17120.htm.
- ^{lxvi} Phillips, „Don’t Be Fooled”.
- ^{lxvii} <https://botcheck.me/>
- ^{lxviii} Wardle, „Fake News. It’s Complicated.”
- ^{lix} Gábor Orosz és mtsai., „Changing Conspiracy Beliefs through Rationality and Ridiculing”, *Frontiers in Psychology* 7 (2016), <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01525>.
- ^{lxx} „Key Steps for Countering Russian Propaganda: A Toolkit for Journalists” (Political Capital, 2017), https://www.stopfake.org/content/uploads/2017/05/Toolkit_RussianPropaganda_Journalists_170509.pdf.
- ^{lxxi} Aric Toler, „The Kremlin’s Shifting, Self-Contradicting Narratives on MH17”, *bellingscat*, 2018. január 5., <https://www.bellingscat.com/news/uk-and-europe/2018/01/05/kremlins-shifting-self-contradicting-narratives-mh17/>.
- ^{lxxii} „Three Years Ago: The U.S. has Installed a Neo-Nazi Government in Ukraine | Global Research - Centre for Research on Globalization”, elérés 2018. augusztus 9., <https://www.globalresearch.ca/the-u-s-has-installed-a-neo-nazi-government-in-ukraine/5371554>.
- ^{lxxiii} John Cook és Stephan Lewandowsky, „The Debunking Handbook” (University of Queensland, 2011), https://www.skepticalscience.com/docs/Debunking_Handbook.pdf.
- ^{lxxiv} Ariana Gic, „A checklist of Kremlin narratives in mainstream Western media”, elérés 2018. október 2., <https://www.stopfake.org/en/a-checklist-of-kremlin-narratives-in-mainstream-western-media/>.
- ^{lxxv} „Key Steps for Countering Russian Propaganda: A Toolkit for Journalists”.
- ^{lxxvi} „Moscow court recognizes 2014 turmoil in Ukraine as coup d’état — RT Russian Politics News”, elérés 2018. augusztus 9., <https://www.rt.com/politics/371924-moscow-court-recognizes-2014-turmoil/>.

-
- ^{lxxvii} „NATO - Official text: The North Atlantic Treaty, 04-Apr.-1949”.
- ^{lxxviii} Ez Mozilla Firefoxon érhető el.
- ^{lxxix} „Here’s a List of All the Putin Critics Who Wound up Murdered”, *NZ Herald*, 2017. február 12., szak. World, https://www.nzherald.co.nz/world/news/article.cfm?c_id=2&objectid=11799424.
- ^{lxxx} „European Commission - PRESS RELEASES - Press release - Spring 2018 Standard Eurobarometer: One year ahead of the European elections, trust in the Union and optimism about the future is growing”, elérés 2018. augusztus 9., http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-4148_en.htm.
- ^{lxxxi} „Human Development Reports”, elérés 2018. augusztus 9., <http://hdr.undp.org/en/composite/trends>.
- ^{lxxxii} Sebastian Sprenger, „Turkey Defiant on Purchase of Russian S-400 Anti-Missile Weapon”, *Defense News*, 2018. július 17., <https://www.defensenews.com/smr/nato-priorities/2018/07/11/turkey-defiant-on-purchase-of-russian-s-400-anti-missile-weapon/>.
- ^{lxxxiii} „Index - Gazdaság - Minek kellett az orosz hitel, ha rögtön visszaadjuk?”, elérés 2018. augusztus 10., https://index.hu/gazdasag/2018/02/07/paks_orosz_hitel/.
- ^{lxxxiv} „Ukraine’s revolution: Making sense of a year of chaos - BBC News”, elérés 2018. október 2., <https://www.bbc.com/news/world-europe-30131108>.
- ^{lxxxv} „Itthon: Így hazudik az Origo: a 2017-es európai migránstámadás egy 2015-ös amerikai rablás - HVG.hu”, elérés 2018. augusztus 9., http://hvg.hu/itthon/20180314_Igy_hazudik_az_Origo_a_2017es_europai_migranstamadas_2015os_amerikai_rablas.
- ^{lxxxvi} „Germans’ Fears Don’t Match the Crime Statistics”, *Bloomberg.Com*, 2018. május 9., <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-05-09/german-crime-fears-don-t-match-statistics>.
- ^{lxxxvii} Deutsche Welle (www.dw.com), „Are Refugees More Criminal than the Average German Citizen? | DW | 10.04.2017”, DW.COM, elérés 2018. augusztus 9., <https://www.dw.com/en/are-refugees-more-criminal-than-the-average-german-citizen/a-38371284>.
- ^{lxxxviii} „EU migration policy - Consilium”, elérés 2018. október 2., <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/migratory-pressure/>.
- ^{lxxxix} Zsolt Kerner, „Egyetlen kép arról, tart-e még a menekültválság | 24.hu”, elérés 2018. augusztus 9., <https://24.hu/kulfold/2018/08/02/egyetlen-kep-arrol-tart-e-meg-a-menekultvalsag/>.